

בן-ציון יהושע: "רית של לחם חם"

אהבתי את הרומן שתיקת התרנגול. נכבשתי בקסמו של הספר, ואף נתתי לכך ביטוי במכתבי לבן-ציון יהושע. חשבתי, שכשם שהסופר גרם לי הנאה בספרו, כך מגיע לו שאגרום לו הנאה במכתבי, שידע שהספר "מצא מסילות ללבי" כמו שהיו אומרים פעם. מכתבי-קוראים הם השכר האמתי של היוצר, שאינו יודע מי יקרא בספרו ואיך יתקבל.

אני מבקשת להקדיש את דבריי לשישה נושאים, ואזכיר כל אחד מהם בקצרה: (א) הסאגה המשפחתית; (ב) המשפחה כמיקרוקוסמוס של העולם היהודי והישראלי; (ג) תיאורי ירושלים; (ד) ההומור שבספר; (ה) רוח התקופה; (ו) פשר השם.

א. הסאגה המשפחתית

הרומן שתיקת התרנגול הוא סיפור חניכה קלסי: לידתו, צמיחתו, והתבגרותו של ילד, ממשפחה ענייה, עד שהוא מגיע, בכוחות עצמו, ובלימוד עצמי, להיות פרופסור להידרולוגיה. אבל בראש ובראשונה הרומן שתיקת התרנגול הוא סאגה משפחתית, רומן על תולדות משפחה, רומן על תולדות משפחה בירושלים, משנות הארבעים ועד שנות השישים של המאה העשרים. בכך הוא ממשיך מסורת ספרותית ענפה בספרות העולם, ובמידה מצומצמת יותר בספרות העברית. בכך משמש הרומן עוד חוליה בשלשלת של ז'אנר זה בספרות העברית. ספרה של מלכה שקד חוליות ושלשלת. הרומן העברי על תולדות משפחה (הוצאת הקיבוץ המאוחד, תש"ן/2000) הוקדש לז'אנר זה. בין הרומנים העבריים הקודמים על תולדות משפחה, נדונו בו: הטריילוגיה, תולדות משפחה אחת לאברהם אהרן קבק (תש"ג-תש"ה/1943-1945); עיר קסומה (1958) ליהושע בר-יוסף; שאול ויוהנה (1956-1967) מאת נעמי פרנקל; מישל עזרא ספרא ובניו (1978) לאמנון שמוש; רקויאם לנעמן (1978) של בנימין תמוז. עליהם אפשר להוסיף את הטריילוגיה של משה שמיר רחוק מפנינים: יונה מחצר זרה (1975); הינומת הכלה (1985); עד הסוף (1991). וכמובן לא הזכרתי את הסאגות המשפחתיות הגדולות ברומן האירופי וברומנים אחרים של תולדות משפחה בידיש ובעברית. לז'אנר זה יש בימינו התחדשות ופריחה גדולה. די אם נזכיר את הרומנים המשפחתיים של א"ב יהושע מר מאני (1990); חבלים (1998) של חיים באר; על החיים ועל המוות (2000) של גרעון תלפז ואת שני הרומנים שהופיעו השנה: של עמוס עוז סיפור על אהבה וחושך (2002); ופונטנלה (2002) של מאיר שלו.

* המובאה מתוך בן-ציון יהושע, שתיקת התרנגול. רומן, הוצאת אסטרוטוג, תשס"ב/2002, עמ' 16.

בן-ציון יהושע: "ריח של לחם חם" 251

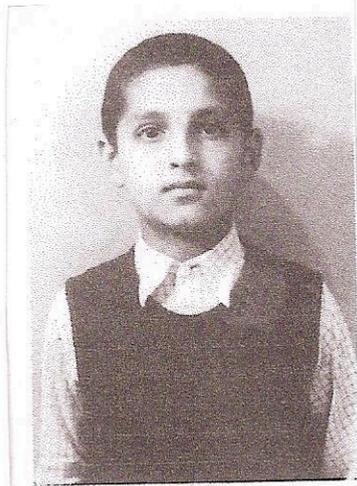
אי-אפשר לומר שחוזרים אל המשפחה, כיוון שמעולם לא נותקו ממנה. המשפחה הייתה תמיד הבסיס. המשפחה, כזירת-ההתרחשות המרכזית, הייתה תמיד דרך המלך של הספרות בכלל ושל הספרות העברית בפרט. בתוכה מתרחשות העלילות הבסיסיות, של החיים ושל הנפש, של היחיד עם עצמו, עם הוריו, ועם סביבתו. גם מי שחשב שניתק ממנה, גילה שהיא עמו תמיד, והיא בתוכו תמיד, והיא הולכת עמו לכל מקום, גם בדורות שלאחר מכן.

כמו בכל רומן טיפוסי כך גם כאן המציאות הישראלית האקטואלית של ראשית שנות האלפיים נוכחת דרך קבע, בלי שתאפיל על התיאורים המהימנים של העבר, אבל בד בבד "מתכתבת" עם ההווה, ומאלצת את הקורא לעמת בין הזמנים. לא פחות משתיאר הרומן את העבר, יש בו בעת ובעונה אחת גם "לקחים" למציאות האקטואלית שבה אנו חיים כיום.

ב. המשפחה כמיקרוקוסמוס של העולם היהודי והישראלי

בר-מצווה בירושלים מאי 1945
(אייר תש"ה) צילם: קובץ

בן ציון יהושע. בן שמונה
בירושלים 1944/תש"ד

המציאות עולה על כל דמיון. הגורל היהודי המתרכז בגורלה של משפחה אחת הוא כל-כך פנטסטי, עד שאי-אפשר להמציא אותו. הוא משקף את ההיסטוריה היהודית כולה כפי שהיא מתגלגלת במשפחה אחת. הרומן שתיקת התרנגול מתאר לפחות שלושה דורות של משפחה ירושלמית, כפי שהיא מתוארת מנקודת המבט של אלי-אליהו, צעיר הבנים במשפחה, "היחיד הנורמלי" שבה, כפי שהוא מגדיר את עצמו פעמים אחדות בספר (עמ' 391). אלי הוא פרופסור אליהו שמעוני, הידרולוג (עמ' 383). אלי הוא רווק, אבל יש לו בת, ורד, שאינה יודעת שהוא אביה (עמ' 296-297). אלי נולד כתחליף לאח אליהו בעל העיניים הירוקות כעיניה של האם, שנפטר בגיל

שלוש, כנראה מהתקף של אסטמה (עמ' 10): "אלי, שתדע לך שאתה באת מהתפילות
במקום אחיך אליהו שמת. אתה הבטחה אישית של אליהו הנביא"; ובעיני האחיות:
"הייתי ילד של ברירת מחדל, אנדרטה מהלכת לנשמה שמתגעגעים אליה" (עמ' 12).
כשנולד הייתה אמו בת 45 ואביו בן 57 (עמ' 37).

הדור הראשון, דור ההורים: האם פלומה [יונה]; "הטרובדור של אלוהים
בירושלים" (עמ' 9); האב מיכאל, ש"התרוצצו בו שני אנשים – האחד רודן משפחתי
והאחר איש נעים הליכות בשכונה" (עמ' 20). בין האב והאם שררו יחסים "מוזרים"
(עמ' 9) יחסי אהבה-שנאה.

הדור השני, דור הבנים והבנות במשפחה הוא העומד במרכז הרומן.
במשפחה תשעה ילדים, מהם נותרו שבעה: ארבעה אחים ושלוש אחיות. כאמור,
הבן האחד, אליהו, נפטר בגיל שלוש, ותחליפו הוא אלי המספר; אח אחר, הוא יהודה,
הסוציאליסט, איש ההתיישבות העובדת, ששירת ביחידת המסתערים בסוריה, וכיוון
שדיבר מתוך שינה בעברית, נתפס, ונשחט "כמו תרנגול של כפרות", ונקבר בתדמור,
מחוץ לגדר של בית הקברות (עמ' 354-355). שבעת האחים שנותרו: האחד – סימון,
הוא סמיון מיכאלביץ סמיונוב, דוקטור לפילוסופיה מרקסיסטית מאוניברסיטת
מוסקבה (עמ' 381), מסתובב בירושלים, בעל קול של זמר אופרה, מחופש לאליהו
הנביא ולו שתי נשים, אחת בירושלים, ידידה, ואחת במוסקבה, סבטלנה, ושלושה
בנים: האחד בירושלים, מיכאל, ושני תאומים: סרגיי ודימיטרי; האח השני – הרב
יששכר בן שמעון, שלו עשרה ילדים, חרדי-מזרחי שנספח אל הישיבות החרדיות
הליטאיות, מסתובב בכתי הקברות עם בטן גדולה וקופסה של צדקה, ומדמה את עצמו
למלך המשיח; השלישי – לוי, איש הפיננסים והנדל"ן, לוחם לח"י לשעבר, שחי בניו-
יורק, רחוק ככל האפשר מן המשפחה, וכל מעייניו בעסקים; והרביעי הוא המספר,
אלי, כאמור, פרופסור אליהו שמעוני, הידרולוג, רווק, עם בת ביולוגית. האחיות לונה,
ריינה ורשל, כעין "מקהלה יוונית", בלא ייחוד: "יונות שבויים בשובך של אמא" (עמ'
17). לונה הקימה משפחה חד-הורית בתל-אביב (עמ' 349); ובעלה של רשל, ליזור,
עזב אותה ואת ילדיה לטובת נוכלת אמריקנית ונערת אהבים מקסיקנית (שם).

הדור השלישי מיכאל, בנם של סימון וידידה, שהיא בתה של אסתר הגנבת, שהייתה
שוכבת עם מיכאל, אבי המשפחה. סימון וידידה, לא נישאו מעולם ובנם נקרא על שם
הסב, שספק הכיר בנכדו והיה מרוצה ממנו, ספק הסתייג ממנו בשל הולדתו הבלתי-
כשרה, אבל ניאות להיות סנדקו; וורד, בתו של המספר, אלי, שאינה יודעת שהיא בתו.
אימה, לידיה, שהיה לו רומן עמה בתקופת היותו סטודנט בירושלים "בעמק רפאים"
(עמ' 298-299), רוצה ממנו ילד, כיוון שאינה מצליחה להרות עם חברה לחיים,
פרנסואה (עמ' 365-378). בסופו של הסיפור נרמז על רומן המתקדם בין ורד לבין
מיכאל, כששניהם נעלמים "אל תוך הלילה" כ"שוורד ישובה על האופנוע ומחבקת
מאחור את מיכאל", והרמז על המשך היחסים הצפוי ביניהם הוא עקיף אבל ברור,
בתמונת הסיום של הרומן: "והאופנוע קצוץ המפלט תוקע על תוך הלילה את
תקיעותיו ומותיר מאחוריו ענן עשן" (עמ' 398). (כשנגיע לפרשת שם הרומן שתיקת

בן-ציון יהושע: "ריח של לחם חם" 253

התרגול נחזור לביטויים אלה.) הדור השלישי ממשיך את מעשיהם של קודמיו. יש עתיד.

חילוניים ודתיים, חרדים קנאים ודתיים מתונים, אנשי מדע ומשיחים בעיני עצמם, קומוניסטים, מרקסיסטים, רוויזיוניסטים, סוציאליסטים, בית"רים, אצ"ל, הגנה, ספרדים, אשכנזים, עניים ועשירים, מיוחסים ונטולי ייחוס, גברים ונשים, זקנים וצעירים, כל אלה ואחרים מתנגחים ביניהם בשצף קצף, אבל גם באחוזה משפחתית-ירושלמית, במשפחה אחת, ומשקפים את הפילוגים והוויכוחים ביישוב כולו אז וגם היום (עמ' 40-41).

רק מתיאור קצר זה של ההורים, שבעת ילדי המשפחה, ובניהם, אפשר לראות את הסאגה היהודית והירושלמית. גם בכך ממשיך בן-ציון יהושע את מסורת הסיפור היהודי-עברי, ולפיה כל אחד מבני המשפחה הוא מימוש אפשרות אחת של "הגורל היהודי", כך בשבע בנותיו של טוביה החולב לשלום עליכם (שעוד ידובר בו בהמשך), כך ברומן האודסאי, חמשתם של זאב ז'בוטינסקי, וכך ברומן של נעמי פרנקל שאול וינהנה.

ג. תיאורי ירושלים

ירושלים נוכחת בעוז בכל עמוד מעמודי הספר. זו ירושלים ציורית, מגוונת, ויטאלית, רבת-יצרים, רבת-ניגודים, עם מנהגים "משונים" ודמויות צבעוניות. זו ירושלים שכונתית, ענייה, שמתקיימים בה בקושי, כשהשירותים נמצאים בחוץ, הצפיפות רבה, וכל אחד יודע לא רק מה מתבשל בקדרתו של חברתו, אלא גם מה נעשה במיטתו. האם, "עטופה באדרת צמר כבשים, יצאה להכין לנו מטעמים לימות הקרה ופינתה לבית השימוש שבקצה החצר את דליי השתן המהבילים ששבו והתמלאו כאילו היינו מבשלת שיכר" (עמ' 8).

רחובות ירושלים מתוארים בפרטיהם, במעין "הילוך אטי" קולנועי ("סלואו מושן"), כשנושא האב על זרועותיו את בנו המכחיל מחוסר נשימה, אל בית-חולים "רוטשילד" אשר ברחוב הנביאים. כל שמות הרחובות והמוסדות, וכל מי שמתואר באותה דרך-ייסורים, עם כל היותו ראלי מבחינת המציאות בירושלים, נבחר כך שיבטא בעת ובעונה אחת בעיקר את המצוקה הגדולה של האב עם בנו הנחנק בזרועותיו: "בית חולים רוטשילד" הנמצא ברחוב הנביאים – שילוב של מציאות ומדע (רוטשילד) ונס (נביאים). כך גם כל ההמשך, שאמנם מאפשר לשרטט מפה מדויקת של הליכתו של האב ברחובות ירושלים, אבל השמות שנבחרו מעידים על אותו שילוב של מטה ומעלה, מדע ואמונה:

הם עברו ביעף את בית-הכנסת 'בבא-תמא'. לשבריר שנייה אבא נשא עיניים מתפללות דרך החלון של ההיכל, ושב וטיפס קטוע-נשימה במעלה רחוב יחזקאל, חצה את גאולה וישיבת "חיי-עולם", עבר את רחוב צ'נסלור, את הצלמנייה של קובץ' ואת מטחנות הקפה של בשקביץ, שארובותיהן העלו ענני ארומה של קפה קלוי. הדרך התארכה לו כמו נצח. פניו של הילד המחרחר היו כחולות ועיניו הירוקות היו מזוגגות כגולות משחק

המתגלגלות במדרון. אבא הנהן בראשו לנוזרים אתיופים שחלפו על פניו בסמטת החבשים ופניהם בישרו שחורות. הוא קד לנוזרים הפּוֹבּוֹסְלֵכִים שבאו לכפר על חטאי כּסְפוּטִין במגרש הרוסים. אברכים מדובללי זקן ממאה שערים ריחפו במעיל שחור ובמגבעת שחורה בסימטא ובפיהם נאצה על אליעזר בן־יהודה, המחלל את לשון הקודש. הוא הדף את שוער בית־חולים 'רוטשילד' ופרץ לחדר המיון כדי לבקש חיים לאליהו שלו. (עמ' 10-11)

כל הווייתה המגוונת והמסוכסכת של ירושלים, על שלוש הדתות המתרוצצות בה, ועל השילוב בין האמונה והנס לבין המדע והרפואה, מקופלת בשורות אלה. תיאורים מסוג זה רבים מאוד בספר, וגם הם מזמינים מחקר מיוחד על ירושלים בשתיקת התרנגול. למשל, פרק ד פותח במשפט שהוא שילוב של תיאור המשפחה, ירושלים וההומור המאפיין את הספר: "עשרה קבין של מוכי תזזית ירדו על ירושלים, ביתנו זכה בתשעה קבין וירושלים כולה זכתה בקושי לקב אחד" (עמ' 16).

המתחים הסוציאליים בין "ברוני רחביה" לקבצני שכונת הבוכרים הם חלק מהמתחים שבהם נתברכה ירושלים, ויש בהם תיאורים מפורטים של שתי השכונות, תוך הצבת הניגוד התרבותי־עדתי שבין אוסישקין, שעל שמו יש רחוב ברחביה, לבין רבי יהודה הלוי, שעל שמו אין רחוב בשכונה זו (עמ' 17-19 ועוד). הדי הוויכוחים האקטואליים נשמעים בתיאורים אלה ובאחרים.

זוהי ירושלים צפופה, ענייה, שטופה בשמועות: "כאש בשדה קוצים התפשטה השמועה שלאִמא נולד ילד בעל שני ראשים" (עמ' 34); מאמינה במקובלים, בבעלי נסים, בהשבעות, במכשפות, ברופאי־אליל ובתרופות סבתא (עמ' 35). תרופות אלה, עם הרפואות של הרופאים המודרניים, עוזרות לריפוי, ואין לדעת כוחן של מי גדול יותר. כשנולד אלי, סיפרה לו אחותו, שבלילה שקדם ל"ברית המילה" שלו "היה בביתנו לילה של התמודדות עם השדים ועם העיניים הרעות כאחד" (עמ' 37). וכן: "ליתר בטחון הנחנו על ערישתך עור של קיפוד שירתיע את מי שצריך להרתיע" (עמ' 39). אליהו, בן הזקונים, המספר, עילג הלשון, נלקח, בין השאר –

לשייח' המוסלמי חסן בכפר סילוואן, שהיה לו שיג ושיח עם שדים מוסלמים. ברומה לכהן שאמאני הוא היה נכנס לאקסטזה, מתנתק מן הגוף ונישא מעלה מעלה. [- -] חסן ביקש והתחנן בפני השדים המוסלמים, אך גם אלו לא הייתה בשורה בפיהם. (עמ' 50)

הסוף היה שביום חתונתה של אחותו רשל, לגם מן היין, פתח את פיו ומאז לא פסק מלדבר (שם).

זו ירושלים של אמונה בלחשים, במגידי עתידות, בפותחי גורלות, בקוראים בכף יד, שנבואותיהם אכן מתגשמות. "צוענייה חורנית עיוורת, זקנה כמו גוויל ישן, פתחה גורלות לחוגגים. גורל בחצי גרוש" (עמ' 57), והיא זו שניבאה שלבן הבכור ולבן הצעיר יהיו ילדים בלי בית ומשפחה, ואכן כך היה (שם).

בן-ציון יהושע: "ריח של לחם חם" 255

זו ירושלים של מטורפים ומשוגעים "שאיכלסו את השכונה בעשרותיהם" משוגע משוגע וייחודו: "בצלאל המשוגע"; "קשר לאחד"; "הייקית המטורפת"; "אלזה לסקר-שילר, המשוררת מברלין, שילדים הזכירו לה את בנה המת" (עמ' 196). אבל זו גם ירושלים של מאכלים ושתייה:

לשתות תה בכוס זכוכית שקופה ודקה [- -] זה להיות בירושלים. תה ירושלמי חזק עם קוביית סוכר ועם נענע מהעציצים בבלקון. שותים ומוצצים ומזיעים מרוב תענוג. (עמ' 354)

"ירושלים קשה עליי" (עמ' 390) אמר סימון כשישב עם אחיו הצעיר אליהו "על ספסל אבן קדום בפתח קברי הסנהדרין" שלשם ברח והסתתר ושם מת: "בירושלים חלמתי תמיד על עולמות אחרים. רחוקים. ברוסיה חלמתי על ירושלים, כמו מבט על החיים מבעד לגדר של בית הקברות" (שם). סימון מת ביום שלג, ו"זקנו הלבן [- -] התחרה במעטה השלג הלבן שכיסה את ירושלים, גגותיה, עציה, חצרותיה ורחובותיה. כמה מתאים לקומוניסט הזה למות ביום שלג בירושלים" (עמ' 394).

7. דהומוז' שבספר

מעטים הספרים שההומור הטוב מהלך בין דפיהם. ספר זה הוא אחד מהם, ובכך אפשר להשוותו לספריו של מאיר שלו, ובמיוחד לאחרון שבהם: פונטנלה, שגם הוא רומן-משפחה. ההומור הוא הומור יהודי, טיפוסי, מסורתי: הכוח לצחוק על עצמך; האפשרות להתרחק מעט ולהשקיף על הנעשה מפרספקטיבה; היכולת לרכך את המצבים הקשים ביותר. בהומור היהודי עין אחת בוכה ועין אחת צוחקת. הקורא מוצא עצמו עצוב וצוחק בעת ובעונה אחת. זהו סוד קסמו של שלום עליכם, וזהו סוד קסמם של ממשיכיו בספרות העברית. כבר נזכרה לעיל ההשוואה עם הרומן של שלום עליכם טוביה החולב, שכל אחת מבנותיו מייצגת את אחת האפשרויות של הגורל היהודי. אבל עיקר ההשוואה עם שלום עליכם הוא בתחום ההומור. השילוב של הומור ודמע, גרוטסקה ומציאות, פנטסיה ועובדות, הוא המשך לדרך הסיפור היהודית, שאחד משיאיה הוא שלום עליכם.

כמה דוגמאות להדגמת הומור יהודי זה, שצחוק ודמע משמשים בו בערבוביה. האחת מראשית החיים, הולדת הגיבור-המספר, אליהו, והאחרת מסופם – מות האם. כזכור, אליהו, בן הזקונים, הוא "בררת מחדל" כפי שהוא מגדיר את עצמו, "אנדרטה מהלכת לנשמה שמתגעגעים אליה" (עמ' 12). הוא נולד כשאמו הייתה כבר בת ארבעים וחמש, "ולא פסקה להתחנן בפני אליהו הנביא" שירחם עליה ויתן לה "את אליהו בגלגול חדש" וכדי שיגן על נישואיה, שכן חששה שבעלה, "בעל-היצרים", יקח לו על פניה אישה אחרת, צעירה. ומדוע נעתר לה אליהו הנביא? – "עד שהמסכן [הכוונה לאליהו הנביא] נמאס לו ונתן לה כעונש בן-זקונים פטפטן, סקן וחטטן, שראה כל דבר והגיב על מה שראו עיניו" (עמ' 13). מאז נעשה אליהו הנביא

בן־משפחה, שאותו גייסו "לטפל בבעיות המשפחתיות שלנו, ואלו לא חסרו" (עמ' 14).

וכך, תיאר בן־ציון יהושע את ימי ה"שבעה" על מות האם, בנוסח "אשרי יתום אני" של מוטיל בן פייסי החזן של שלום עליכם בתרגומו של י"ד ברקוביץ:

לא היו ימים טובים לאחי יששכר כמו ימי ה"שבעה" על אימא. הוא היה מדושן עונג בחברתם של רבנים ודרשנים. הבן הדחוי, סוף סוף משל בכיפה. מותה של אימא זקף את קומתו והסכר שאימא החזיקה באצבעותיה המעודנות, כמו הילד בארצות השפלה, התפרץ וסחף עולם ומלואו. חשתי כי ביתנו הפך לבית תמחוי, סעודת מצווה רדפה סעודת מצווה. תלמידי חכמים כרסתניים סעדו בתיאבון רב בשר ודגים וכל מיני מטעמים והרימו כוסיות ערק מזוקק לנשמה הטהורה של המנוחה. הבית התמלא דרשנים ספרדים לבושים בגדי רבנים ליטאים – מגבעת שחורה קצרת־תיתוך ומעיל שחור ארוך. (עמ' 348)

והדוגמאות רבות מאוד.

ה. רוח התקופה

ההיסטוריה היהודית ניבטת מכל דף של דפי הספר. מאורעות התקופה הם רקע למעשי הגיבורים, ומעשי הגיבורים מושפעים מן ההיסטוריה. תולדות המשפחה כולה, וכל פרט בתוכה, משולבים בהתרחשויות היסטוריות, ומשפיעים ומעצבים את גורלם. הקשר ההדוק בין הכלל ובין הפרט גם הוא אחד מסימני ההיכר המובהקים של הרומן בכלל ושל רומן־המשפחה בפרט. וגם זה נושא רחב המחכה למחקר מיוחד. בהקשר זה אפשר להזכיר רק דוגמאות מעטות להדגמתו.

יום הולדתו של אליהו, המספר, בן הזקונים, חל ב"מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט" (1936-1939):

הימים היו ימי מאורעות הדמים. דרכי־הארץ היו שטופות־אש. באפריל אותה שנה פרצו מהומות־דמים ביפו ופשטו לכל הארץ. המופתי הירושלמי חאג' אמין אל־חוסייני הסית נגד היהודים. הערבים והבריטים העניקו למהומות שם הירואי 'המרד הערבי'. היהודים קראו לאותם ימים מרים 'מאורעות'. היו אלה התקפות שיטתיות נגד התחבורה היהודית ונגד היישובים היהודיים. חמש מאות יהודים נהרגו ואלפים נפצעו במהלכן. ילדים המשיכו לבוא לעולם כי לא ניחם אלוהים בעשותו את האדם. (עמ' 39)

ביום הולדתו של אליהו פרסם טשרניחובסקי בדבר את השיר "שיר ערש לילד במלחמה" והאם, ששמעה את "השכנה זלדה שרה את שיר הערש המכאיב הזה לבנה, לפי מנגינה רוסית ישנה, קלטה את השיר בשמיעה ראשונה והוסיפה לו ממנגינות ליבה" (שם). הילד יונק עם חלב אמו את הדי התקופה ומאורעותיה.

אחת הדוגמאות הבולטות ביותר לקשר ההדוק שבין גורל היחיד לגורל החברה, היא מה שקרה ליעקב רז, ברומן חבר ילדות של סימון, ובמציאות בן־דודו של הסופר, "שלימים מת מות גיבורים" (עמ' 31). לידתו של אליהו המספר, קשורה גם ביעקב רז

בן-ציון יהושע: "ריח של לחם חם" 257

שבגלל המשחק בכדור עמו, החליקה האם ונפלה כשהיא בחודש התשיעי להריונה, יעקב רו הוא שסייע לה (עמ' 32-34). סיפור "מות הגיבורים" של יעקב רו, מסופר בהרחבה בספר, והוא חלק מן המציאות הסוערת בשנים שקדמו להקמת המדינה. הפרק החמישי מוקדש כולו לפרשת מותו של יעקב רו (עמ' 149-167). במכתב אישי מיום כ"ה בחשוון תשס"ג (31.10.2002) כתב לי יהושע בן-ציון בתשובה לשאלתי בעניין שם משפחתו:

שם משפחתי "יהושע" הוא כשם סבי יהושע שוודרי דרכים רצחו אותו באפגניסטאן. אבי שנולד לאחר מות אביו זכה לשני שמות: רפאל-יהושע רו (שם משפחתנו הקדום, שמשמעו הפרסי הוא כמשמעו העברי והערבי. ייתכן שאחד מאבות אבותי עסק במאגיה או בקבלה). בשנת 1938 לאחר תלייתו של שלמה בן יוסף ומותו ההירואי של בן דודי יעקב רו (אצ"ג כתב עליו את 'אגדת יעקב רו') הבריטים רדפו את משפחת רו ואבי נאלץ לוותר על רו ונותר רפאל-יהושע. כך גם אנו.

כן: "בכתיבתי המחקרית אני חותם: בן-ציון יהושע רו".

יעקב רו, איש האצ"ל, לקח חלק פעיל במאבק בבריטים ובערבים, ביקש לנקום את 'תלייתו של שלמה בן יוסף בכלא עכו' (עמ' 150). הוויכוחים בבית המשפחה, בעד ונגד פעולות נקם וטרור נגדי, משקפות את קשת הדעות ביישוב אז והיום. יעקב התחפש לסבל חורני, והבריח פצצות בסל הפרות והירקות שנשא על גבו. כיוון ש"המודיעין של האצ"ל לא ערך סיור מוקדם במקום הפיצוץ המיועד בעיר העתיקה" לא ידעו שבאותו יום נערכה שביתת מחאה, ולכן בלטה הופעתו של הסבל החורני, שכן יתר הסבלים לא עבדו באותו יום. הסל שהניח יעקב ליד חנות סגורה עורר חשד, הפצצה נתגלתה, יעקב נתפס, נפצע קשה בידי ההמון, והובא לבית החולים הצבאי במגרש הרוסים (עמ' 156). יעקב רו נחקר בידי הבריטים כדי להוציא ממנו את שמות סותפיו, ועל אף פציעתו הקשה – לא דיבר. כשחשש שיפלוט שמות "בהשפעת סמי הטשטוש שמזריקים לו" (עמ' 157), הוריד את התחבושות, פתח את תפריו ונתן לרמו לזרום מתחת לסדין (עמ' 158). קציני הבולשת מצאו אותו מת, וכך "נשא עמו את סודותיו אל הקבר" (שם). גם אחרי מותו המשיכו הבריטים לחפש אחר חבריו, בהם אחיו של המספר, ובאו ללווייתו כדי לגלותם, ואך כפשע היה בינם לבין מעצרים, שנחלצו ממנו בזכות תושייתו של האב, אבל גם בזכות תפילותיה של האם. הפרק בסתיים בסעודת ליל שבת משפחתית, כשהמספר, אליהו, קורא "בהטעמה רבה" את שירו של המשורר אורי צבי גרינברג, שפורסם מעל כרוז של המחתרת: "אגדת יעקב רו" (עמ' 166-167). השיר במלואו כונס בכל כתבי אצ"ג, כך ח, עמ' 145-146. בספר מצוטטים רק הבית הראשון והאחרון.

דוגמה נוספת היא מלחמת העצמאות והרס בית המשפחה, המתוארת בעיקר בפרק השמיני שכתרתו: "לחם ומלחמה". הסעיף השלישי נפתח במשפט הממחיש את השילוב ההדוק שבין גורל היחיד וגורל החברה, ואת התערבות ההיסטוריה היהודית והשפעתה על הפרט ומשפחתו: "ההיסטוריה בחרה לעצמה את גיבוריה ולא התחשבה ברצונותינו" (עמ' 210). הידידים הערבים מאתמול נהפכו לאויבים (עמ' 212-213).

בדרך חזרה מן הכותל המערבי הבין האב שהמלחמה התחילה. תיאור ההפגזה על העיר העתיקה, כולל על שכונתו של המספר, וההתרחשויות הקשות האחרות, מנקודת הראות של הילד, יש בהם עדות מהממת לאותה מציאות:

שריקות מכוונות של כדורי צלפים ליוו קולות מפץ של גגות רעפים שנקרעו אל הכביש בתערובת של אדום ושחור. ריח כבד של אבקת שריפה עמד באוויר. כשירד השקט לדקה או שתיים, אנשי 'משמר העם' צעקו שנכבה את האורות ונרד למקלטים. לא ידענו לאלו מקלטים הם מתכוונים. לא היו מקלטים. הקריאות הכניסו בנו חשש שהאויב יתפרץ עוד מעט לביתנו וישחט את הילדים, את האימהות והאבות, כמו עופות חשויים בכלקן של אימא. (עמ' 217)

לאחר רצח אנשי השיירה בדרך להר הצופים מחליט האב לברוח עם המשפחה כדי להינצל ולאחר שהגיע למסקנה שהתפילות של האם שוב אין בכוחן לעזור: "סימן הוא שלמלאכים שלך נשברו הכנפיים" (שם). תיאורי הקרבות בירושלים מזעזעים, גם אם הם נבלמים ומאופקים כתוצאה מנקודת הראות של הילד המספר (עמ' 218-219 ועוד) שגם בנסיבות קשות אלה, מוסך הומור במתואר: "העדפתי את ריחות המוות על הסירחון בביתה של מזל-טוב האופה. לעולם לא נקנה ממנה לחם. גם כשלא יהיה לחם בכל ירושלים לא נקנה ממנה" (עמ' 223). יש בתיאורים שילוב המאפיין את כל הרומן: תיאורים כלליים עם התרכזות באנשים מסוימים, פרטיים, טובים ורעים, המשווים משמעות אנושית מוחשית למצבי ההרס הקשים:

יש גם דברים יפים במלחמה [- -] אהבת אב ואם שזכיתי לה בימי המלחמה הייתה גדולה עשרת מונים מכל אהבה שזכיתי לה בכל שאר שנות חיי. אבא שהתנכר אליי עד אז, גילה אותי דווקא בימי המלחמה. (עמ' 224)

אבל "דווקא ברגע שבו יצרנו את הקשר החם והיפה כל כך בין אב לבנו" נפצע האב בהפגזה עזה, כשעמד "בתור ללחם" (עמ' 227), כשאהובתו אסתר "הגנבת" מתה בזרועותיו, ודמם התערבב בלחם, ולאחר מכן מת מפצעיו. משפל כזה אפשר רק להמריא. ואכן, הילד מתחיל לגדל את עצמו, בעזרת ספריית "בני ברית", כשהוא יושב בביתו ההרוס, עם שעונו של אבא לידו. לאחר גלגולים שונים ומשונים הוא מתחיל ללמוד בגימנסיה ערב (כשאחד ממוריו במציאות היה ידידי ניסן הרפז), ומכאן ישרה הדרך לצבא, לעצמאות ולאוניברסיטה.

ו. פשר השם

כותרת דבריי "ריח של לחם חם" (עמ' 16) לקוחה מדבריו של המספר, אליהו, שחיפש מילדותו, ולאחר מכן לאורך כל חייו, את חמימות המשפחה, וזו ניתנה לו במשורה כדבריה של אמו שהוא מצטט אותם במעמד זה:

יותר משחיפשתי את אבא חיפשתי את סינרה הפרחוני של אימא, שהעלה ריחות טובים של אש ועצים, ריח של לחם חם וריחות חמוצים של יוגורט. אימא אמרה פעם: "חייו של

בן־ציון יהושע: "ריח של לחם חם" 259

אדם הם דרך קצרה המשתרעת בין שני בכיות – בכי ראשון אנו בוכים בבואנו לעולם ובכי שני הוא בכי הפרידה של ההולכים אחרי הארון. ואני זעקתי זעקות אילמות גם בין שתי הבכיות הללו. (שם)

השם שתיקת התרנגול הוא שם ארוטי־יצרי־מיני מובהק. הרבה תרנגולים מתרועעים ברומן בתפקידים שונים, כגון בתפקיד "הזמן": "כשאבא הלך לישון עם התרנגולים" (עמ' 22) סובבה האם את השעון כדי לחפות על הבנות שיצאו לבלות, וכשחזרו הביתה סובבה אותו שוב כדי לשמור על השלום ועל השלווה במשפחה. כגון בתפקיד "יום חדש": "מן הכפרים הסמוכים נשמעו קריאות בוקר של תרנגולים" (עמ' 390); וכגון בתפקיד מעניקי חיים: "התרנגולת שהעניקה לי ביצה טרייה בכל בוקר נהרגה מכדור תועה" (עמ' 218). ועוד הרבה. כולם הם מימוש מטפורי של המשמעות העברית של המילה "גבר", שאחד מפירושיה הוא תרנגול, וזאת על פי מסכת יומא כא: "היוצא לדרך קודם קריאת הגבר – דמו בראשו". הצירוף: "בעל־גבר" לפי מסכת בכורות ז, ה מוסב על איבר המין הזכרי בכלל, וכן על "מי שאבר־הזכרות שלו ארוך מן הרגיל". ומכאן קצרה הדרך לזיהוי של תרנגול עם אבר־המין הגברי, עם כוח הגברא בכלל ועם האקט המיני במיוחד. גם הביטוי בתוספתא (סוכה ד, י): "קרא הגבר, תקעו והריעו ותקעו" – משמש ברומן הרבה, במשמעויות העממיות לתיאור עקיף של יחסי־מין שבין גבר לאישה. וכבר הזכרתי קודם את סיום הרומן, כשוורד ומיכאל נוסעים יחד על האופנוע "קצוץ המפלט [ה]תוקע אל תוך הלילה את תקיעותיו מותר מאחוריו ענן עשן" (עמ' 398). את כל אלה מחזקת המציאות הזואולוגית, שהתרנגול, הגבר, הוא הזכר היחיד כלול התרנגולות, הוא האחראי לכך שהתרנגולות כלול תטלנה ביצים, וקריאת התרנגול עם הנץ החמה מבשרת על בואו של יום חדש.

עניין "כוח הגברא" הוא אחד המוטיבים המרכזיים של הספר, ומתגלגל בו לכל אורכו – מראשיתו ועד סופו. כך למשל מתוארת "מורן־המכשפה, הקושרת חתנים ונוטלת מהם את כוח הגברא שלהם" (עמ' 14). באמצעות שיקוייה מורד "דגלו המונף של הנואף לחצי התורן ואף למטה מזה ובאין ברירה חזר לאשת נעוריו בוש ונכלם" (שם). בתה של אותה "מכשפה", ידידה, היא אמו של בנם המשותף של אחי המספר, סימון, ששמו כשם הסבא: מיכאל.

לכך מצטרפים הצירופים העבריים הרבים הקשורים בתרנגול, כגון: "כתרנגול בבני אדם" – משל למי שאינו מבין את הנעשה לנגד עיניו; ובראשם "תרנגול־כפרות", הנשחט, בטקס הכפרות בערב יום הכיפורים, כדי לכפר על חטאיהם של בני האדם, תמורת מיתה שנגזרה עליהם. קרבן־תחליף: "זה חליפתי, זה תמורת, זה כפרתי". מוטיב ה"כפרות" אף הוא חלק ממסכת המוטיבים המסועפת של הרומן: אליהו המספר, הוא התחליף לאחיו המת אליהו: "אליהו כפרה שלי" רגיל הוא לשמוע מאחיותיו, מאמו ומהסובבים אותו. יהודה, האח שריגל בסוריה, התגלה ונשחט "כמו תרנגול של כפרות" (עמ' 355).

משמעות זו של תרנגול־כפרות באה לידי ביטוי גם בחלום של הילד המספר, זמן קצר לפני שביתם נהרס בקרבות על העיר העתיקה:

הלילה חלמתי שכל העיר מכוסה תכריך לבן ואני מוציא את ראשי מבין סורגי הבלקון. הבלקון היה מלא תרנגולים ותרנגולות לבנים ואפרוחים לבנים שמוציאים ראשים אדומים מבין הסורגים כמו סימני שאלה. ציון שולטי השוחט השמן נפנף בסכין שלו כמו בסרט 'שלושת המוסקיטרים', שראיתי בקולנוע 'ציון', והעופות משמיעים קולות של פחד. [- -] הרחובות היו מלאים פגרים כמו בסרט של המערב הפרוע. כל התרנגולות בבלקון של אימא היו שחוטות ומהסכין של השוחט שולטי נטף דם. (עמ' 216)

הספרות העברית הרבתה לעשות שימוש בהשוואה זו שבין התרנגול לגבר, ובתיאורים עקיפים של התרנגול, לתיאור היצר המיני המתעורר או המודחק. בין היוצרים מן הראוי להזכיר את ביאליק, שופמן ובמיוחד את ש"י עגנון. לתרנגולים אצל ש"י עגנון, ייחד מבקרו המובהק ברוך קורצווייל מאמר מיוחד. אין ספק ששתיקת התרנגול "מתכתב" גם עם הרומן של אלי עמיר תרנגול כפרות, ומעמיד כנגד הוויית "העולים החדשים", בעיקר מארצות המזרח, את הוויית המשפחה הירושלמית הספרדית, השורשית. ההשוואה ביניהם היא נושא מרתק להרצאה אחרת. שם הרומן שתיקת התרנגול מעיד על התהליך המתואר בו: "התרנגולים הזקנים – תש כוחם", אבל "תרנגולים צעירים בישרו על בוקר חדש" (עמ' 390). אבי המשפחה מיכאל, מתואר בפי אשתו, האם, כשמספרים לה על ניאופיו עם נשים אחרות:

סניור מיכאל בר-מינן, דומה לתרנגול שכל היום מטפס על התרנגולות בחצר והן מכרכרות סביבו כאילו גילו מטמון. יש תרנגולים שיקטע אלוהים את חייהם, שאינם מסתפקים בתרנגולת אחת, המספקת להם ביצים טריות. תרנגולת שמקרקרת שכבודה נפגע מוצאת יום אחד שהתרנגול שלה נטש את הלול והלך לנקר גרגרים עם פרגית צעירה. (עמ' 23)

ותגובתה של "המכשפה": "אם גבר זונה, צריך לתת לו מים של כישוף ואז הרשע יהיה כמו תרנגול שלא יכול לעשות 'קוקוריקו' ואף אישה לא תרצה גבר בלי כרבולת" (שם). נְכָאָב מיכאל, כן בנו סימון (אגב, הבן המספר, המומחה להידרולוגיה, אף הוא ירש משהו מאביו – את כישרון המספר שלו). סימון, הדוקטור לפילוסופיה מרקסיסטית מאוניברסיטת מוסקבה, שחזר לירושלים להלוויית אביו, בורח לקברי הסנהדרין כדי לישון שם "שנת נצח", והסברו: "התרנגול שלי כבר לא קורא 'קוקוריקו' וידידה אוהבת תרנגול שעושה 'קוקוריקו' כל היום וכל הלילה" (עמ' 389). שם הספר יש בו אותו שילוב מורכב המאפיין את הספר כולו – בין רצינות להומור, בין סבל לאושר, בין ההגייוני למופלא. הוא מעיד על ההווייה האנושית, היהודית, הישראלית, הירושלמית המגוונת ורבת-הפנים המתוארת בו.

טבת תשס"ג (דצמבר 2002)

